

МРНТИ:15.81.21

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-7847.38>

Т.Б. Тәжібаев ¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ АГРЕССИЯ МЕН ЗОРЛЫҚ- ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ

Аңдатпа

Мақала мектеп оқушылары арасындағы агрессия мен зорлық-зомбылықтың алдын алу мәселесін зерттеуге арналған. Қазіргі таңда оқушылардың мінез-құлқындағы агрессия мен зорлық-зомбылықтың себептері мен психологиялық белгілері, даму мүмкіндіктері қарастырылған. Бұл жұмыста мектеп оқушыларының мінез-құлқындағы агрессия мен зорлық-зомбылықтың алдын алудың бірқатар тиімді жолдары теориялық тұрғыдан талданады. Сонымен қатар мектеп оқушылары арасындағы агрессия мен зорлық-зомбылықтың алдын-алуға бағытталған іс-шаралар бағдарламасын құру мен ұйымдастырудың әлемдік тәжірибеде мойындалған озық үлгілері сипатталып, оларды негізге алудың қажеттілігіне ерекше көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: *агрессия, агрессивті мінез-құлық, буллинг, зорлық-зомбылық, буллинктің алдын алудың іс-шаралары.*

Т.Б. Тәжібаев ¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая

ПРОФИЛАКТИКА АГРЕССИИ И НАСИЛИЯ СРЕДИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Статья посвящена исследованию проблемы профилактики агрессии и насилия среди школьников. В настоящее время рассмотрены причины и психологические признаки агрессии и насилия в поведении учащихся, возможности развития.

В данной работе теоретически анализируется ряд эффективных способов предупреждения агрессии и насилия в поведении школьников. Кроме того, описаны признанные в мировой практике передовые модели создания и организации программы мероприятий, направленных на профилактику агрессии и насилия среди школьников, особое внимание уделяется необходимости их принятия за основу.

Ключевые слова: *агрессия, агрессивное поведение, буллинг, насилие, мероприятия по предотвращению буллинга.*

Т. В. Tazhibaev ¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

PREVENTION OF AGGRESSION AND VIOLENCE AMONG STUDENTS

Abstract

The article is devoted to the study of the problem of prevention of aggression and violence among schoolchildren. Currently, the causes and psychological signs of aggression and violence in the behavior of students, development opportunities are considered.

This paper theoretically analyzes a number of effective ways to prevent aggression and violence in the behavior of schoolchildren. In addition, the advanced models recognized in world practice for creating and organizing a program of activities aimed at preventing aggression and violence among schoolchildren are described, special attention is paid to the need to take them as a basis.

Keywords: *aggression, aggressive behavior, bullying, violence, measures to prevent bullying.*

Кіріспе. Қазіргі заманау психологияда агрессияны қоғамдық қатынастардың нормалары мен ережелеріне қарама-қайшы келетін, адамдарға физикалық және психологиялық зиян келтіретін қандай да бір адамдардың шабуылы, адамға қорқыныш пен үрей туғызатын деструктивті мінез-құлықтың көрінісі, оның жағымсыз қылықтары ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, адамның агрессивті мінез-құлқын, оның басқаларға байқамай жасаған, кездейсоқ зиян келтіру әрекеттерінен бөлек, қасақана жасалатын іс-әрекеттерде байқалатын мінез-құлықтың түрлерін сипаттайтын ерекшеліктерінің болатындығын айта кеткен орынды. Тіршілік әлеміндегі агрессияның екі түрлі типін ажыратып көрсетуге болады: оның бірі, ашудың айқын көрінісін сипаттайтын әлеуметтік агрессия болса, екіншісі, жыртқыштардың білдірмей әрекет етуінде көрінетін, олардың үнсіз қимыл-қозғалысы болып табылады. Сол секілді адамдағы агрессивтік мінез-құлықтарды да қаскүнемдік және құралдық деп екі түрге бөлуге болады. Қаскүнемдік агрессия адамды басқаларды жеккөруге итермелеп, мақсатқа бағытталған іс-әрекеттерді жүзеге асыруға негіз болса, құралдық агрессия (суық қару қолдану) қандай да бір нәтижеге не алға қойған мақсатқа қол жеткізу үшін құралдарды пайдаланумен байланысты болып келеді. Психологиялық әдебиеттерде агрессивті мінез-құлықтың сипаты мен табиғатын түсіндіретін бірқатар теориялар да бар. Оларға З.Фрейд пен К.Лоренцтің соқыр сезімдер туралы теорияларын, Дж.Доллард пен Л.Бековицтің фрустрациялық агрессия теориясын және агрессияны әлеуметтік үйренудің нәтижесі деп қарайтын А. Бандураның әлеуметтік-когнитивтік теориясын жатқызуға болады [1].

3. Фрейд өзінің психоаналитикалық теориясына сүйене отырып, адамда кездесетін соқыр сезімдердің екі түрін: өмір сүру соқыр сезімі - эрос пен өлім соқыр сезімі – танатосты атап көрсетеді. Оның айтуынша осы екі соқыр сезімдердің бір-біріне қарама-қайшы келуі немесе олардың өзара қақтығысы адамның қоршаған ортаға деген агрессивті қатынасын туғызады [2]. З.Фрейдтің айтуынша мұндай агрессивтік сезімдер адамда қолайлы жағдай туындамайынша, оның ішкі жан дүниесінде жасырынып жата беруі мүмкін, бірақ олар қандай да бір жолмен әйтеуір сыртқа шығады. Егер олар сыртқа шықпай адам ішінде жинала берсе, онда олар адамды невротикалық белгілер кешінімен байланысты түрлі ауруларға шалдықтырады, - дейді З.Фрейд.

Зерттеу мәселесі. Солай десек те адамның қоршаған ортаға әртүрлі зиян келтіруінен көрінетін агрессивті мінез-құлық туа беріле ме, жоқ әлде өмір үстінде қалыптасатын қасиет пе, бұл жағы осы күнге дейін ғылымда өз шешімін тапқан емес. Бірақ адамдағы агрессияның биологиялық қасиеттермен байланысты болып келетіндігі эксперименттік түрде дәлелденген. Кейбір ғалымдар адамның агрессивті мінез-құлқының пайда болуына жүйке жүйесінің әсер ететіндігін алға тартады. Олардың айтуынша адамның жүйке жүйесінде агрессияның орталығы кездеспейді, бірақ соған қарамастан жүйке жүйесінің белгілі бір бөліктері

агрессивті мінез-құлықпен тығыз байланысты болып келеді. Ондай бөліктер адамдағы агрессивті мінез-құлықты қоздыруға бейім келеді дейді [1].

Зерттеу нәтижелері. Ал енді кейбір ғалымдар агрессивті мінез-құлықтың пайда болуына генетикалық факторлардың әсер ететінін айтады. Жануарларға жүргізілген эксперименттік зерттеулерде агрессиялық қозғыштыққа деген жүйке жүйесінің сезімталдығына тұқым қуалаушылық себептердің әсер ететіндігі дәлелденген. Осыған қарап олар агрессивті мінез құлықты тудыратын тітіркендіргіштерді қабылдауға не оларға жауап қайтаруға деген бейімділікті туа берілетін жоғарғы жүйке жүйесінің типтері анықтайды деп есептейді. Сондай-ақ, адамның агрессивті мінез-құлықтына биохимиялық фактор да әсер етеді екен. Кейбір ғалымдар агрессивтік қозғыштыққа деген жүйке жүйесінің сезімталдығы қанның химиялық құрамымен анықталатынын айтады. Олардың айтуынша адамның қан құрамында болатын алкоголь, есірткі не токсикомандық заттар адамның өзгергіштік қасиетін төмендетіп, оның агрессивтік мінез-құлыққа бой алдыруына апарып соқтырады екен.

Фрустрациялық теория бойынша агрессия әртүрлі фрустрациялық жағдайларға қатысты адамның табиғи түрде қайтаратын жауап реакцияларының нәтижесі болып табылады. Бұл теорияны жақтаушылар фрустрацияларды адамның мінез-құлқына кедергі келтіретін түрлі жағдайлар деп түсінеді. Олардың айтуынша фрустрациялар адамның агрессивтік мінез-құлын оятады, бірақ мұнда фрустрацияның өзі фрустрацияға ұшыраған адамның мінез-құлқы бағыттталатын объектіге айнала бермеуі мүмкін. Сондықтан, адам оған өзінің ашу-ызасы арқылы жанама түрде жауап қайтаруға үйренетін болады. Фрустрациялық дереккөздерге бағыттталатын адамның қорқынышы мен үрейі, жек көру сезімдері басқа нәрселерге деген агрессивтік қатынастардың туындауына алғы шарт жасайды [1].

А. Бандура агрессияны әлеуметтік үйренудің нәтижесі деп түсінеді [2]. Әлеуметтік үйрену теориясын жақтаушылардың айтуынша адам әлеуметтік мінез-құлықтарды мадақтау мен жазалаудан және оларды күнделікті өмірде бақылаудан үйренеді. Бұл теорияның өкілдері адамның агрессивті мінез-құлығы үйренуіне мынадай жағдайлардың себеп болатынын айтады. Біріншіден, адам өмірде агрессивтік мінез-құлықтарды мадақтап жатқандарды көреді (мысалы, спорттық жарыстарды, террористік актілерді, ұжымдық тәртіпсіздіктерді жоспарлауда және т.б.). Екіншіден, күнделікті өмірде бұқаралық ақпарат құралдарынан, отбасы жағдайынан адамға агрессивтік-мінез-құлықтың үлгілерін үнемі көрсетіп отырады. Теледидардан зорлық-зомбылықтың алуан түрлерін көруге болады. Егер теледидардан берілетін зорлық-зомбылықтарды мұқият бақылап қарайтын болсақ, онда оның нәтижесі: а) агрессияның күшейгендігін көрсетеді; б) зорлық-зомбылықтарға деген көрермендердің сезімталдық табалдырығының жоғарылағанын көруге болады; в) әлеуметтік шындыққа деген адамның көзқарасы қалыптастырады. Сондықтан, агрессияны белгілі бір жағдайларда жүзеге асырудан қалыптасатын дағдылы мінез-құлық деп түсінуге болады, - дейді А.Бандура. Ондай дағдылы мінез-құлықтарға А.Бандура мыналарды жатқызады:

- алуан түрлі агрессивтік тәжірибелерді меңгеруге деген адамның ниетін (мысалы, қысылғанда, фрустрацияға ұшырағанда, біреуге шабуыл жасағанда, балағаттағанда және т.б. туындайтын);

- қозғыштығын (дене қозғыштығы кез келген эмоциялық сезімдерді күшейтуі мүмкін, мысалы, жағымсыз жаңалықтарды есту агрессивтік сезімдердің оянуына алып келеді);

- бұқаралық мәдениеттің әсерін (порнографиялық фильмдердің таралуы; мұндай фильмдерді насихаттаудан қалыптасатын ерлер мен әйелдерге тән стереотиптерін және т.б.);

- топтың әсерін (агрессиялық үрдістердің қарама-қайшылығына алып келетін біршама күштірек топтық агрессияның көрінісін; топ осылайша жеке адамдардың агрессивтік мінез-құлқын күшейтеді).

Міне біз көріп отырғанымздай, кейбір теориялық бағыттар агрессивті мінез-құлықтың табиғатын туа берілетін соқыр сезімдермен, генетикалық және биологиялық қасиеттермен байланыстырса, басқа теориялар оны әлеуметтік себептермен түсіндіреді. Осыған қарамастан, осы айтылған теориялық бағыттардың бәрі де баладағы агрессивті мінез-құлықтың пайда болуына отбасылық тәрбие жүйесінің бұзылуы, бала мен ата-ананың арасындағы қатынастардың бұзылуы, балаға махаббат пен жылудың жетіспеушілігі себеп болатынын айтады.

Мектеп оқушылары арасында кездесетін зорлық-зомбылық мәселесі қазіргі кездегі мектептер мен білім беру мекемелерінен білім алуға ғана қатысты емес, сонымен қатар баланың жарақат алуына, жағымсыз әлеуметтік тәжірибені меңгеруіне де қатысты болып отыр. Бұл мәселе мектептегі өзара қарым-қатынас жүйесі мен жеткіншектердің одан әрі тұлға ретінде қалыптасуы үшін де маңызды болып табылады. Сондықтан, мектептегі зорлық-зомбылық (буллинг) пен оқушылар арасындағы агрессияның алдын алу қазіргі кезде өзекті мәселе болып табылады. Буллинг мәселесі біздің еліміздегі мектептерде бұрыннан болғанымен оны зерттеу әзірше қолға алынбай келеді, тіпті оны түсіндіретін арнайы ғылыми термин де болған жоқ. Өйткені, орыстың «травля» сөзі қазақшаға аударғанда «соңына түсу», «қудалау», «бұзақылық жасау» деген мағыналарды ғана білдіреді. Буллинг ағылшын тіліндегі «bullying», «bully» сөздерінен алынған, қазақ тіліне аударғанда «әлімжеттік», «әлімжеттік көрсету» түсініктеріне тым жақын келеді. Буллинг деп басқа адамдарға қатысты қасақана, жүйелі және қайталанып отыратын агрессивті әрекеттерді, зорлық-зомбылықты айтады. Булингте жәбір көретін, зиян шегетін, оның құрбаны, оған қатысатын және оны ұйымдастыратын көшбасшы, оның агрессоры, ештеме істемесе де, құрбан болатын адамның мінез-құлқын бақылауда ұстайтын, оның куәгерлері болады. Бұл жерде өз әлсіздігі мен қауқарсыздығынан үнемі зардап шегетін, оның құрбаны мен қатысушылары болып табылады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижелері бұл мәселемен көбіне батыс психологтарының, Д.Олвеус, П.П. Хайнеманн, А.Пикас, Е.Роланд секілді скандинавиялық ғалымдар айналысатындығын көрсетеді [1; 3; 4]. Еуроодақта осы мәселені шешу бірінші орында тұрғады екен, ал ресейде бұл мәселемен тек теориялық деңгейде ғана айналысып, оны терең зерттей бермеуіміз. АҚШ-та бұл мәселеге 1990-шы жылдары ғана көңіл аудара бастаған. Канадалық профессор Г.Ньюфел (даму психологиясының маманы) кәмілетке толмаған балалармен түзету мекемелерінде ұзақ уақыт жұмыс істеп, буллингті мінез-құлықтың көрінісі емес, туа берілетін соқыр сезімдердің бұрмалануының нәтижесі деп түсіндіреді [4]. Оның айтуынша адам мен жануарларда бауыр басу, қамқорлық жасау секілді соқыр сезімдер болады. Бауыр басу, қамқорлық жасау соқыр сезімдері әлсіздерді қорғау үшін қажет. Жануарларда альфа соқыр сезімдері бар, ол басқаларды өз бақылауына алу үшін керек. Балалар өз сезімдерін жоғалтып, үлкендердің қамқорлығынан құтылғысы келгенде осы соқыр сезімдер бұрмаланып, оның салдары басқаларға үстемдік етуге айналып кетеді. Сондықтан, шамадан тыс балаға жасаған қамқорлық буллингтің пайда болуына әкеледі, ал біз оның салдарымен ғана күресіп, себептерімен күреспейміз, - дейді Г.Ньюфел [4].

Шындығында да егер адам басқаларға қамқорлық жасағысы келіп өз ниетін білдірсе, бірақ оны басқалар дұрыс түсінбей, керісінше басқаша қабылдаса, әрине бұл оның ашу-ызасын туғызатыны сөзсіз. Дегенмен мұның нәтижесі буллингтің пайда болуына тікелей әкеліп соқтырады деу қате пікір болуы мүмкін. Өйткені санасы мен психикасы қалыпты дамыған адам индивиді мұндай жағдайда өз мінез-құлқы мен іс-әрекетін реттей білуі тиіс. Сондықтан, адамның өз мінез-құлқы мен іс-әрекетін реттей алуы, ондағы психиканың бар болуының белгісі болып табылады. Сол секілді, адам өз мінез-құлқы мен іс-әрекетінен бөлек,

өзгелердің де мінез-құлқы мен іс-әрекетін басқара алады. Бұл адамның жануарлардан бөлек ерекшеленетін, оның санасының бар екендігін көрсетеді. Осы жағынан алғанда адамның жануарлардан ерекшелігі, оның өз мінез-құлқы мен өзгелердің іс-әрекетін реттей алуынан көрінетін санасының бар болуымен анықталады. Сондықтан, қазіргі кезде өзекті мәселеге айналып отырған мектеп оқушылары арасындағы агрессивті мінез-құлықтың қарқынын төмендету мен мұндай күш-қуаттарды қоғамдық пайдалы істерге, өнегелі игіліктерге қарай бағыттау мәселесі психологтардан көп күш жұмсауды талап етеді. Ал мұның өзі жеткіншек жасындағы балалар мен жоғары сынып оқушыларының өз мінез-құлқы мен өзгелердің мінез-құлқын реттей алуынан көрінетін санасы мен өзіндік санасын қайта тәрбиелеуді қажет етеді.

А.Бандура, Р. Уолтерс секілді ғалымдар жеткіншектердің агрессияға қашан да дайын тұруы мінез-құлықтың үйреншікті түрі және оған ата-аналардың өздері себеп болады дейді [2]. Бұл ғалымдар егер жеткіншектердің агрессиясы мен зорлық-зомбылығы әлеуметтік қызығушылық пен мойындаудың дереккөзіне айналатын болса, яғни оларға сол үшін көпшілік билік пен ақша ұсынып, материалдық қолдау көрсететін болса, онда қара күшке табыну жеткіншектер үшін құндылыққа айналады, - дейді. Т.П. Абдулова, Л.М. Сменюк секілді ғалымдар агрессивті жеткіншектер тұлғасына: құнды бағдарларының шектеулі болуы; танымдық қызығушылығы мен рухани байлығының төмендігі; моральдық біліктілігі мен интеллектуалдық дамуының төмен деңгейде болуы; өзімшілдік; еліктегіштік; дөрекілік, ата-анасына, мұғалімдеріне, құрбыларына қатысты жауласу сезімі; өзін-өзі бағалаудың бұзылуы; ортамен байланыс орнатудан қорқу; жоғары мазасыздық; қорғаныс механизмдерінің басымдық салдарынан мінез-құлқын реттей алмау; эмоциялық тұрақсыздық және т.б сипаттар тән екенін айтады [1].

Қазіргі кезде көптеген мұғалімдер мен психологтарды және мектеп әкімшілігін жеткіншектердің агрессивті мінез-құлқын қалай төмендетуге болады, олардың арасындағы дау-жанжалдарды қалайша тиімді шешуге болады деген сұрақтар көп аландатады. Білім беру мекемелерінің педагог қызметкерлері үшін балаларды бейбітшілікке, отансүйгіштікке, ізгілікке, жолдастарымен дұрыс қарым-қатынас жасауға тәрбиелеу, дау-жанжалды жағдайларды тиімді реттеуге ұмтылдыр немесе олардан бойын аулақ ұстауға баулу күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Мектептегі зорлық-зомбылық деп «кез келген зиянды істерді (физикалық, моральдық, психологиялық, идеологиялық және т.б.) немесе оқушыға, мұғалімдер мен оқушылар тобына, сондай-ақ оқу орнының басшылығына қатысты зиян келтіретін түрлі әрекеттерді айтуға болады. Қазіргі кезде мектеп оқушыларының агрессивті мінез-құлқы мен бір-біріне көрсететін зорлық-зомбылықтарын шешудің әртүрлі жолдары мен әдіс-тәсілдері әзірленуде. Солардың ішінен ең тиімдісі профилактикалық іс-шараларды жүргізу болып табылады.

Агрессивті және басқаларға зорлық-зомбылық көрсететін жеткіншектердің типтерін білу олармен психокоррекциялық жұмыстарды тиімді ұйымдастыруға, оның бағдарламасын дайындауға мүмкіндік береді. Агрессивті мінез-құлықтың себептеріне қарай ғалымдар ақыл-ойы тежелген психопатиялық мінез бітістері бар жеткіншектер және ақыл-ойы тежелмеген патологиялық ауытқуы жоқ жеткіншектер, отбасылық тәрбиенің бұзылуынан, бірінші кезекте қадағаламаудың салдарынан болатын агрессивті мінез-құлқы бар жеткіншектер деп бірқатар топтарға бөледі [3]. Тәрбие сипатына қарай педагогикалық және әлеуметтік кемшіліктерден болатын әлеуметтік қасиеттері мен моралдық-өнегелі қасиеттері дамымай қалған жеткіншектер деп бөледі [3]. С.Я. Беличева педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған жеткіншектерді ақыл-ой дамуы төмен деңгейдегі жеткіншектер ретінде қарастырады [3]. Әлеуметтік тұрғыдан көңіл аударылмаған жеткіншектердің аффективті шеңбері бұзылады,

соның салдарынан бала күйгелек, қаскүнем, ашушаң, мінез-құлқтың истероидтық түріне шалдыққыш келеді деп есептейді.

Л.М. Семенюк өз зерттеулерінде агрессивті мінез-құлқы бар жеткіншектердің төрт тобын атап көрсетеді [1]. Оларға: а) құндылықтары бұрмаланған және тұтынушылық қызығушылықтары басым аномалды, қарапайым қажеттіліктерінің тұрақты кешенімен сипатталатын жеткіншектер жатады. Олар құрбыларымен, ересектермен қарым-қатынаста өзімшіл, басқалардың ақыл-кеңесіне немғұрайды қарайтын, өзгелердің беделін сыйламайтын, ашуланшақ, дөрекі, күштік агрессияға бейім келеді; б) жекешілдігі басым және өзінен кішілерге қысым көрсету арқылы артықшылықтарға ие болғысы келетін жеткіншектер. Олар құндылықтарының, күш пен батылдық туралы көзқарасының бұрмалануымен ерекшеленеді. Мұндай жеткіншектер өз күшін өзіне қауіп төндірмейтін жағдайларда, әсіресе өзінен әлсіз адамдарға ғана көрсете алады; в) жағымды қажеттіліктері, құндылықтары мен бұрмаланған қажеттіліктері, құндылықтары арасындағы қақтығыстарымен сипатталатын жеткіншектер. Олар алдауға, өтірік айтуға, енжарлыққа бейім келеді, жетістікке ұмтылмайды, басқаларға жанама және вербалды агрессивті мінез-құлқы көрсетеді; г) қажеттіліктері қатты бұрмаланған болмаса да қызығушылықтың жоқтығымен, күдікшілдігімен сипатталатын жеткіншектер. Олардың басқалармен қарым-қатынасы шектеулі, топтағы әлеуметтік өлшем мәртебесі төмен болады, өзінен күштірек құрбыларынан кек алғысы келетін кекшілжігімен сипатталады, бірақ қорқақтау болып келеді. Олардың мінез-құлқында вербалды агрессия мен жағымсыздық басым болады.

Көптеген зерттеу жұмыстары көрсеткендей, қазіргі кезде жеткіншектер арасында бір-біріне зорлық-зомбылықтар көрсету, бірін-бірі кемсіту, яғни мектерде буллинг мәселесі кең етек жайған [5]. Психологтардың айтуынша буллинг бір адамның не топтың басқа бір адамның немесе топтың мүшелерін жүйелі түрде кемсіту арқылы өзін-өзі дәлелдеудің тәсілі болып табылады. Ғалымдардың зерттеу нәтижелері бойынша буллингтің таралауының ең жоғарғы көрсеткіштері Австрия, Эстония, Германия, Латвия, Литва, Швейцария және Украина секілді елдерде, ал ең төменгі көрсеткіштері Чехия, Словения мен Швецияда көп тіркелген көрінеді [5]. Э.Пеллигиннің зерттеуі бойынша буллингпен айналысатын жеткіншектердің саны америка орта мектептерде 7-ден 15 %-ды құраса, олардың құрбандарының саны 2-ден 10 % -ға дейін құрайды екен [5]. Ал ресейде 11 жастағы ер балалардың 18,8 %, қыз балалардың 9,9 % кемінде бір рет басқа балалардың соңына түсіп қудалап, кемсітуге жол беріпті [5].

Көптеген ғалымдар жеткіншектер арасындағы агрессия мен зорлық-зомбылықты тудыратын сыртқы себептерге көбіне ата-аналарды немесе туыстарды, көршілерді, кездейсоқ таныстарды, психикалық ауытқудан зардап шегетін және психологиялық мәселелері бар адамдарды, сондай-ақ педагогтар мен тәрбиешілерді де жатқызады. Сондықтан зардап шеккен балалар мен жеткіншектерге көмек көрсетуді ұйымдастырумен қатар, оның алдын алу шараларын, оның оқу орындарындағы орын алу ықтималдығын азайтуға көп күш жұмсау қажет. Кейбір ғалымдар кіші жеткіншектерде буллинг оқу жылының басында, әсіресе олардың арасындағы билікке таласу кезінде айқын байқалады дейді. Билікке таласу тұрақтанған сайын оқушылар арасындағы әлімжеттік бәсеңдейтін көрінеді. Сондықтан мектептегі агрессия мен зорлық-зомбылықтың алдын алу үшін профилактикалық іс-шараларды неғұрлым ерте бастаған дұрыс.

Қорытынды. Еуропалық Қауымдастық аясында буллинг мәселесі кеңірек талқыланып, нәтижесінде оның алдын алудың заңнамалық шаралары мен профилактикалық жұмыстардың әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық бағдарламалары әзірленеді. Норвегия мектептерінде заңнамалық негізде бекітілген, жалпы ұлттық басымдыққа ие болған, алғашқы

тиімді профилактикалық бағдарлама Д.Ольвеустің бағдарламасы болды [1]. Бұл бағдарламаның мақсаты қорлау мен зорлық-зомбылыққа жол бермейтін арнайы мектеп ортасын құру болды. Осыған ұқсас бағдарламаны Ұлыбританияда Д. Таттум да жасады. Бірақ ол мектептегі буллингтің жағдайын біліп отыру үшін арнайы аты-жөні көрсетілмейтін сауалнамалар жүргізді, мінез-құлық ережелерін мұғалімнің жетекшілігімен оқушылардың өздері дайындады. Мектеп өмірінде жүргізілген осындай іс-шаралар өзінің оң тәтижесін берді. Сондықтан, қазіргі кезде әлемдік тәжірибеде мойындалған осындай бағдарламаларды басшылыққа ала отырып, ұлттық дәстүр мен әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерге негізделген мінез-құлық ережелерін бекіту, мектеп оқушылары арасындағы агрессия мен зорлық-зомбылықтың алдын алуға көмектесетіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

References

- 1. Semeniuk L.M. Psihologicheskie osobennosti agressivnogo povedeniia podrostkov i yslouvia ego korrektsu. – M.: Izd-vo MPSI: Flinta, 1998.*
- 2. Hell L., Zigler D. Teoru lichnosti. – Spb.: Piter, 2006.*
- 3. Abdýlova T.P. Agressivnyi podostok: kniga dlia roditelei. – M.: Akademiua, 2008.*
- 4. Niýfeld G., Mate G. Ne ýpýskaite svoih detei. Pochemý roditeli doljni byt vajnoe, chem rovesniki. M.: Izd-vo Resýrs, 2021.*
- 5. Sobkin V.S., Markina O.S. Film «Chýchelo» glazami sovremennyh shkolnikov Trýdy po sotsiologu obrazovanua. – M.: Izd-vo Institutya sotsiologu obrazovanua RAO, 2010. - T.14. Vyp.№25. SPb.: Rech, 2007.-400s.*